

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. სპეციალური გამოშვება:
კლარჯეთისა დიდებულთა უდაბნოთა
თბილისი. 2012

როლანდ თოფჩიშვილი

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები

ცნობილია, რომ ქართველი ხალხისა და მისი ეთნიკური კულტურის ფორმირება და განვითარება დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიასა და მის ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ პროვინციებში მოხდა. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძირითადი ნაწილი დღეს საქართველოს სახელმწიფოს ფარგლებს გარეთაა. ისიც საყოველთაოდ ალიარებული, რომ ხალხთა ეთნიკურ განვითარებასა და ეთნიკური კულტურის შექმნაში გეოგრაფიულ ფაქტორს/ლანდშაფტს გადამწყვეტი როლი აქვს. ქართული ეთნიკური კულტურის მრავალფეროვნებაში, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული/ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეულების წარმოქმნაში გეოგრაფიული ფაქტორის როლი განუსაზღვრელია.

ქართველთა განსახლების მთელი არეალი/ტერიტორია შედგებოდა სხვადასხვა ტერიტორიული ერთეულისაგან. ამ ტერიტორიულ ერთეულებს, ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებს საქართველოში „თემებს“ უწოდებდნენ. ამ ტერმინს ანიჭებდა უპირატესობას ივანე ჯავახიშვილიც. საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები ისტორიის სხვადასხვა პერიოდში ჩამოყალიბდა, ზოგიერთი საკმაოდ ადრე, ზოგიც კი – შედარებით გვიან. თითოეული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეული სპეციფიკური ეთნოგრაფიული თავისებურებებით ხასიათდებოდა.

ქართული ეთნოსით განსახლებული ტერიტორია უადრესად რთული რელიეფით და მრავალფეროვანი ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებით ხასიათდება. სწორედ ამით და სამეურნეო-ეკონომიკური განვითარების თავისებურებებით, ისტორიული განვითარების მსვლელობით იყო განპირობებული არცთუ ისე მცირე ისტორიულ-გეოგრაფიული//ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ტერიტორიების (მხარეების) არსებობა და, შესაბამისად, ქართულ ეთნოსში ეთნოგრაფიული ჯგუფების/ლოკალური ერთეულების სიმრავლეც. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ესა თუ ის ქართული „ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყანა“ გარკვეულ დროსა და ვითარებაში ჩნდება, სახეს იცვლის

დროსა და ვითარების შესაბამისადვე: იზრდება, მცირდება თუ მოიშლება...“.¹ ასე რომ, ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებს და, შესაბამისად, ეთნოგრაფიულ ჯგუფებს უცვლელად როდი მოუღწევიათ ჩვენამდე. ისტორიის მანძილზე ზოგიერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე გაქრა, სხვას შეეზარდა, გამსხვილდა, ანდა პირიქით, ორად გაიყო. იმასაც უნდა გავუსვათ ხაზი, რომ ამა თუ იმ ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულის ფართობი და საზღვრები მუდმივი არ იყო. ის ხშირად იცვლებოდა საგარეო და საშინაო ფაქტორების, მოსახლეობის მიგრაციის შედეგად. ბარში დიდი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულები არსებობდა, მთაში – პირიქით, მცირე ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულები გვქონდა, ამავე დროს, მეტი რაოდენობით. ისტორიულად არსებულმა ყველა ეთნოგრაფიულმა ჯგუფმაც არ მოაღწია ჩვენამდე. საგარეო ფაქტორის გამო რამდენიმე ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ერთეულში საერთოდ გაქრა მოსახლეობა. „საქართველოს აწინდელი მოსახლეობა მის ძველ მოსახლეობასთან შედარებით დიდად შეცვლილია. ძველი ტომურ-ნათესაური სიწმინდით დღემდის არცერთ კუთხეს არ მოუღწევია“.²

წინამდებარე ნაშრომში საუბარი მხოლოდ საქართველოს იმ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებზე გვექნება, რომლებიც თანამედროვე თურქეთის სახელმწიფოს ფარგლებშია მოქცეული. ამდენად, იმის გამო, რომ სამცხისა და ჯავახეთის ტერიტორიული ერთეულების ძირითადი ნაწილი საქართველოს სახელმწიფოს ფარგლებშია, ამჯერად ამ პროვინციების შესახებ საუბარი არა გვაქვს.

დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე მოქცეულმა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების უმრავლესობამ დღეისათვის, ფაქტობრივად, დაკარგა ის ეთნოგრაფიული თავისებურებანი, რაც მას XVIII საუკუნეში ჯერ კიდევ მკვეთრად ჰქონდა შემორჩენილი. სამცხისა და ჯავახეთის გარდა, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ჩვენ გვქონდა შემდეგი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები: *შავშეთი, კლარჯეთი, ერუშეთი, კოლა, არტაანი, ტაო...* შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე განსახლებული იყვნენ *ჭანები (ლაზები)*, რომლებიც ქართული ენის ზანური შტოს ჭანურ (ლაზურ) დიალექტზე მეტყველებდნენ და მეტყველებენ. ისტორიულმა მსვლელობამ ლაზების (ჭანების) მხოლოდ მცირე ნაწილს მისცა შესაძლებლობა ქართულ სახელმწიფოში თანაცხოვრებისა.

შავშეთი. დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე ქართული ეთნოგრაფიული რეალიები და ქართული ენა უმეტესად შავშეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ რეგიონში მაცხოვრებლებმა შემოინახეს. შავშეთი სამხრეთით უშუალოდ აჭარას ესაზღვრება. ვახუშტის ცნობით, შავშეთში ორი მდინარე – შავშეთის წყალი და ჭილოვნის ხევი – მიედინება: „ხოლო ამ ორთა შავშეთის მდინარეთა ზედა არიან დაბნები შენნი დიდ-მცირენი. და მზღვრის შავ-

¹ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VIII. თბ. 1975, გვ. 345.

² ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. I. თბ. 1964, გვ. 273.

შეთს: აღმოსავლეთითთმა არსიანი, და გარდავლენან მას ზედან გზანი ერუ-
შეთს, ფოცხოვის ხეობას და ზარზმა-ყუელს; სამხრით მზღვრის კლდე არტა-
ნუჯსა და შავშეთს შორისი...“³

შავშეთში იყო X საუკუნეში დაარსებული ტბეთის მონასტერი, სადაც
ტბელი ეპისკოპოსი იჯდა. 1547 წელს შავშეთი თურქებმა დაიპყრეს, ხოლო
1878 წელს შავშეთი რუსეთმა შეიერთა. შემდგომ კვლავ ოსმალეთმა დაიპყრო.
შავშეთის ძველი სოფლები იქ მოსახლე ძირითადი გვარის სახელს ატარებდ-
ნენ. გვართა უმეტესობა -ქე სუფიქსს ირთავდა. 1886 წელს რუსეთის ხელი-
სუფლებამ აღწერა შავშეთშიც ჩაატარა. აქ მცხოვრებთა უდიდესი ნაწილი
ქართველ მაჰმადიანადაა ჩაწერილი. 1874 წელს სამხრეთ საქართველოში
იმოგზაურა დიმიტრი ბაქრაძემ, რომელიც წერდა: „ამ საუბრის დროს ქართუ-
ლი მაყრული შემომესმა. და მართლაც, ზენდიდელი ბეგი თურქე შავშეთელი
ბეგის ქალზე ქორწინდებოდა და შავშეთიდან მას სიმღერით მიაცილებდა
კარგა მოზრდილი მაყრიონი“.⁴ შავშეთში, კლარჯეთსა და სხვა ქართულ ის-
ტორიულ-ეთნოგრაფიულ რეგიონებში ჯერ კიდევ შემორჩენილი ყოფილა არა-
ერთი ქართული ტრადიციული ყოფითი რეალია. იმავე ავტორს თუ მოვუს-
მენტ, ამაში უდავოდ დავრწმუნდებით: „აქაური საქორწინო წეს-ჩვეულება
ბევრ რამეში ჰგავს ქართულს. მაგალითად, წინასწარი მოლაპარაკება მშობ-
ლებს შორის შუამავლის მეშვეობით, მზითვის პირობა და თვით მზითვეი, და-
წინდვა და მისი ცერემონია, სიძე-პატარძლის სახელები ქორწილის დროს –
მეფე, დედოფალი, ასევე სიძე-პატარძლის მხლებელთა სახელები – მაყრები,
სიმღერა, რომელსაც ამ დროს ასრულებენ – მაყრული, მისი სიტყვები და კი-
ლო, თვითონ ქორწინების ზეიმი სამ დღეს – ქორწილი, – ყველაფერი ეს
წმინდა ქართულია და იგი შემონახულია არა მარტო აჭარაში, არამედ ყველ-
გან ამ მხარის ქართველ მუსლიმებში.“⁵ შავშეთის ნაწილი იყო იმერხევი.
ქართული მეტყველება დღეს ძირითადად აქაა შემორჩენილი. სხვათა შორის,
იმერხეველები შავშეთელებს „გადაბრუნებულ ქართველებს“ უწოდებენ. 1886
წლის საოჯახო სიებით შავშეთელები უკვე თურქებად იყვნენ აღრიცხული,⁶
თუმცა ეთნოგრაფიული მონაცემებით XX საუკუნეშიც შავშეთში მოხუცებმა
ქართული იცოდნენ. აღნიშნული აღწერით შავშეთში გათურქებული ქართვე-
ლების რაოდენობა 9 401 სული იყო. რაც შეეხება თვით ქართველთა რაოდე-
ნობას, ის 7556 კაცს შეადგენდა (მთლიანად ართვინის ოკრუგში ქართველე-
ბის რაოდენობა 17. 802 სული იყო). 1907-1908 წლების სტატისტიკური მონაცე-

³ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973, გვ. 679.

⁴ დ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურჯისტანსა და აჭარაში. ბათუმი. 1987, გვ. 50.

⁵ დ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურჯისტანსა და აჭარაში, გვ. 50.

⁶ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886. Тифл. 1893.

მებით იმერხევში ქართველების რაოდენობა 6. 896 კაცი იყო.⁷ ოცი წლის განმავლობაში კლება აშკარაა (-562). 1907 წლის მონაცემებით, შავშეთის ერთ-ერთ სოფელში, კერძოდ სოფორაში, მოსახლეებს ქართული ეთნიკური თვითშეგნება ჯერ კიდევ ჰქონდათ შემორჩენილი: სხვა სოფლის მკვიდრთაგან განსხვავებით, ეთნიკურობის გრაფაში მათ „ქართველი-მაჰმადიანი“ აქვთ მიწერილი (სხვათა შორის, ამავე დემოგრაფიული მასალით, ართვინის ოკრუგის, რომელშიც ართვინის, არტანუჯის და შავშეთ-იმერხევის უბნები შედიოდა, რამდენიმე სოფლის მცხოვრებთ მიწერილი აქვთ არა „ქართველი-მაჰმადიანი“, არამედ „ქართველი“, რაც პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ მათ ისლამი არ ჰქონდათ მიღებული. ასეთ სოფელთა შორის შეიძლება დავასახელოთ მანატბა და ბაზვირეთი – იმერხევში, ანაგურტი და მეცავილი – არტანუჯის მხარეს, ე. ი. კლარჯეთში, ბეშაული და კაბარჯეთი – ართვინის მხარეს, მურღულის ხეობაში). ველზე მუშაობისას დასტურდება, რომ შავშეთში ოიკონიმები (სოფლის სახელები) მთლიანად ქართული იყო: ანკლია, ვერხნალი, ზენდაბა, მოქეთა, მოროხოზი, მოხობანი, სინგოთი, ხანთუშეთი, ცეცხლაური, ცორცელი, სათაფლია, გარყლობი, ახალხაბა, დაბაკეთილი, ტბეთი, თურმანიძე, ცივეთი, ციხისძირი, ჭვარები, დაბაწვრილი, მერია, სხლობანი, ციხია, შავქეთი, ქვათეთრისი, ოქრობაქეთი, ვანთა, ველი, გურნათელი, საბუდარა, სათლელი და სხვა. დღეს ოფიციალურად ეს ქართული სოფლის სახელები უკვე თურქული სახელებითაა შეცვლილი. მოსახლეობამ კი ქართული ტოპონიმები კვლავ იცის. უფრო მეტიც – შავშეთის მიკროტოპონომიის (დელეების, მთების, სახენელების, სათიბების) დიდი ნაწილი კვლავ ქართულია. შავშეთშია ტბეთის შესანიშნავი ტაძარი, რომელიც 1960-იან წლებში დაუნგრევიათ. იმერხევშია ტოპონიმი „ხანცთა“ – სოფელ უბესთან. გადმოცემით, აქ ეკლესია და სასწავლებელი ყოფილა. დღეს ხანცთის მონასტრად ფორთის გუმბათოვან ტაძარს მიიხნევენ. მიგვაჩნია, რომ ხანცთის მონასტერი იქ იყო, სადაც ტოპონიმი „ხანცთაა.“ არქიტექტურულმა ძეგლმა უბრალოდ ჩვენამდე ვერ მოაღწია – აქ ხომ სხვა არაერთი ეკლესია და ტაძარი მოისპო. „დიობნიდან უბეში რომ გადავიართ, ძველად ავადმყოფების სახლი ყოფილა და ხანცთა იმიტომ დაურქმევიათ.“ ადგილობრივები ბევრ სოფელში ნაეკლესიარებს მიუთითებენ. ცნობილია, რომ ეთნოსის ერთ-ერთი განმსაზღვრელი ისტორიის მახსოვრობაა. შავშელ-იმერხეველებს თამარ მეფე ახსოვთ; მას უკავშირებენ ყველა ხიდის, ციხის, რუს აგებას. ისევე როგორც საქართველოს ყველა მხარეში, მიაჩნიათ, რომ თამარ მეფის საფლავი აქ არის. იმერხეველი მთხრობელი გვარწმუნებდა, რომ „სხლობანს წევს თამარა. ველიდან უნდა შეიარო სხლობანს. წამალი უჭამია და იქ დაწოლილა.“

შავშეთ-იმერხევი ეთნოგრაფიულად ძალიან ჰგავს მთიან აჭარას. პირველ რიგში, აღსანიშნავია ის, რომ სამეურნეო ყოფა თითქმის ანალოგიურია. ხნავდნენ ხის სახენელით, რომელსაც აქ „არუნას“ უწოდებდნენ. მასში უღელ

⁷ Кавказский календарь. 1910. ч. 1.

ხარს აბამდნენ (კორდის ხენის დროს – ყვეარს). მესაქონლეობა ყიშლებისა და იაილების სისტემის იყო. მაისის თვეში ერთი თვით ჯერ ყიშლებში, რომელიც სოფელთან ახლოს იყო, შემდეგ იაილებში ადიოდნენ. კოტორობამდე (სიმინდის მოჭრამდე) ისევ ყიშლებში ბრუნდებოდნენ.

ძირითად სატრანსპორტო საშუალებას წარმოადგენდა მარხილი, რომლის ნაირსახეობას „ხიხეკი“ ეწოდებოდა. ზოგიერთ ადგილას მთლიან ხეში გამოჭრილი ბორბლიანი (გოგორიანი) ურემიც გვხვდება. ასეთი ურემები დღესაცაა შემორჩენილი.

საცხოვრებელი სახლები ხისაგან იყო და დღესაც არის აშენებული. მისი პირველი სართული საქონლისათვის იყო განკუთვნილი. მას ახორი ეწოდებოდა. მეორე სართული საცხოვრებელი იყო, ხოლო მესამე, დაბალი სართული, ორი ნაწილისაგან შედგებოდა – ერთ ნაწილს ერქვა „მარანი“, მეორეს – „ბედელი“. ძველად სახლები მთლიანი ძელებისაგან უკეთებიათ, ახლა სახლის კედლების ფიცარი „დახეულია“ (დახერხილია). დასახლება აჭარულს ჰგავს, თითოეულ სახლს ირგვლივ ეზო-კარმიდამო აკრავს. განსხვავებული დასახლების ტიპი მხოლოდ სოფელ ბაზგირეთსა და მანატბაშია. ბაზგირეთი ზღვის დონიდან 1. 900 მეტრზეა და ფერდობზე საცხოვრებლები ერთმანეთის მიჯრითაა განლაგებული. საყურადღებოა, რომ სამცხე-ჯავახეთის მსგავსად, იმერხევშიც ჰქონიათ სამალავი დარანები. მაგალითად, სოფელ იფხრეველში ასეთი სამი დარანი ყოფილა, თითოეულში კი დაახლოებით 60 კაცი ეტეოდა. სოფლებში აუცილებელი სამარხილე გზები ჰქონდათ. ღობეები „წკნელით დაწნული“ იყო, თუმცა ქვისაგან გაკეთებული ღობეებიც იშვიათობას არ წარმოადგენდა. ხისაგან ჰქონდათ აგებული ორსამსართულიანი ნაგებობები – „ქორები“, რომლებშიც თივას ინახავდნენ. ქორი თითოეულ ოჯახს რამდენიმე ჰქონდა, ჭაღებში ანუ სათიბ ადგილებში და სახლებთან. სათიბები, ისევე როგორც სვანეთსა და აჭარაში, ირწყვებოდა (რწყვაზე რიგი ჰქონდათ დაწესებული. ვისაც დიდი მიწის ნაკვეთი ჰქონდა, მას წყალი უფრო დიდხანს ერგებოდა). ამის გამო აქ ორჯერ თიბავდნენ. პირველ მოთიბულს „თივას“ უწოდებენ, მეორედ მოთიბულს – „მორჩვს“ („შეკონილ, მოკოჭილ თივას ღორომი“ ერქვა). თიბვის დროს, ისევე როგორც საქართველოს სხვა მხარეებში, იცოდნენ ურთიერთდახმარება. იმის გამო, რომ ბალახსა და მორჩვს ქორებში ინახავდნენ, იმერხევის ლანდშაფტისათვის თივის ბუღეულები დამახასიათებელი არ არის. ერთადერთი გამონაკლისი, ამ თვალსაზრისით, სოფელი მანატბაა.

იმერხევში ბოლო დრომდე აკეთებდნენ ჭურებს. მას ძირითადად მწნილის ჩასადებად იყენებდნენ. სხვათა შორის, აქ რამდენიმე ჯიშის მსხალი (კვირისთავა, კალკოპირული, მერულა, თავრიჟული, მარიობა, იშიდა...) იყო გავრცელებული და ერთ-ერთი მათგანიდან („სართულა“) მწნილსაც აკეთებდნენ. ჭურებში ინახავდნენ თაფლსაც, ბექმეზსაც. ბექმეზი თუთის სქელი მოდუღებული წვენია, ძალიან გემრიელი. ხილისაგან, ქლიავისაგან, ვაშლისა და მსხლისაგან ძირითადად დიდი რაოდენობით აკეთებდნენ ჩირს. შავშეთ-

იმერხევში ორი სახის ყველს ამზადებდნენ – ერთი იყო „ფშენილა“ და მეორე – „ჩეჩილი“ (მაჭახლელები ფშენილას „ფუნჩხას“ უწოდებდნენ, ხოლო დაწნულ, ანუ ჩეჩილ ყველს „ჭიჭიკონს“). ყველი ძირითადად ძროხის რძისაგან უკეთებიათ, თუმცა სცოდნიათ თხისა და ცხვრის რძის შერევაც. ფშენილას ხის ვედროებში – კროჭებში (დიდ კროჭებს *ქილაკს* უწოდებდნენ. კროჭი წყლის ჭურჭელიც იყო. მას თავსახურიც ჰქონია. ფშენილას დებდნენ ასევე ხისაგან გაკეთებულ ოვალურ და დაბალ ჭურჭელში, რომელსაც „კანდრას“ უწოდებდნენ) მთელი წლის განმავლობაში ინახავდნენ. დიდხანს ინახავდნენ ჩეჩილ ყველსაც. იცოდნენ ყველის გუდაში შენახვაც. გუდებს, ჩვეულებრივ, თხის ტყავებისაგან აკეთებდნენ. შავშეთ-იმერხევში პურს, ჩვეულებრივ, კეცებში აცხობდნენ, მაგრამ, როგორც ირკვევა, ჭოროხის ხეობაში მცხოვრები ქართველებისათვის არც ვერტიკალური საცხობი იყო უცხო. მართალია, აქ ტერმინი „თორნე“ ვერ დავაფიქსირეთ, მაგრამ მთხრობელების თქმით, „ჭურში აცხობდნენ პურს. აცხელებდნენ და ისე, პურის ასეთი გამოსაცხობები არტანშიც იყო. კეცები მერე გამოსულა. მე არ მოვსწრებურვარ ჭურებში პურის გამოსახვას, მაგრამ დედების დროს აცხობდნენ“ (მასალა ჩაწერილია სოფელ მაჩხატეთში). შავშეთში კერამიკული წარმოების ცენტრი სოფელი სინქოდი ყოფილა – აქ, გარდა ჭურებისა, კეცები, დერგები (მაწვნის შესადელებელი), კოკები და სხვ. უკეთებიათ. იმერხეველებისათვის ტრადიციული საჭმელი იყო ფეტვისაგან გამომცხვარი მჭადი. პოპულარული იყო იადში ჩაფშენილი მჭადი ან პური, რასაც *ჭიმურს* უწოდებდნენ (სხვათა შორის, სოფელ ბაზგირეთში ერთ ნათესაურ გაერთიანებას „ჭიმურები“ ერქვა. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, „ჭიმურები“ იმიტომ შეერქვათ, რომ ბევრ ჭიმურს ჭამდნენ). იმერხეველები გარე სამუშაოზედაც დადიოდნენ. არტაანსა და კოლაში (გოლაში) ისინი სათიბად მიდიოდნენ, თან ხილი მიჰქონდათ. რაც შეეხება არტაანელებსა და კოლაელებს, თავიანთ მხრივ, ისინი იმერხევში შეშის მოსაჭრელად მოდიოდნენ, რადგან ისტორიული საქართველოს ამ ეთნოგრაფიულ მხარეებში ტყე არ იყო.

შავშეთ-იმერხევში დასტურდება ისტორიულად შორი ადგილებიდან საცხორებელ სახლამდე წყლის გამოყვანა როგორც კერამიკის, ისე *ხის მიღებით*. საგულდაგულოდ შენახული ხის მიღები სოფელ უბეში მოლიძეების (ახლა ალთუნები) ოჯახში აღმოჩნდა. 1,8 და 2,0 მეტრის სიგრძის და 20-25 სმ. დიამეტრის ხეები შუაგულში გახვრეტილი იყო და ისინი ისე იყო მჭიდროდ შეერთებული, რომ წყალს არ უშვებდნენ.⁸ ყველა სოფელში რამდენიმე წყაროა. ჩვეულებრივ, წყაროს წყალი ავაზანში ჩაედინება, რომელიც ამოღარული დიდი ხეა.

ეთნოგრაფიული მასალებით დასტურდება დიდი ოჯახების არსებობა. „ოთხი ძმა ერთ ოჯახში ვიყავით. ყველას თავისი ოდა (ოთახი) ჰქონდა დასა-

⁸ საქართველოს ეთნოგრაფია/ეთნოლოგია. რ. თოფნიშვილის საერთო რედაქციით. თბ. 2010, გვ. 145.

წოლი. სახლის უფროსი იყო ასაკით უფროსი ძმა“. იცოდნენ უმძრახობის ჩვეულება. რძალი დედამთილ-მამამთილს არ ელაპარაკებოდა. „დედამთილს უსულოდ ელაპარაკებოდა. ბაღვი რომ ყოფილების ერთი, ორი, მერე დაელაპარაკებოდა“. ოთახში მამამთილის ყოფნის დროს რძალი არასდროს აქედან ზურგშექცევით არ გამოვიდოდა. კარებისაკენ აუცილებლად უკანასვლით უნდა წასულიყო. როგორც მუსლიმები, იმერხეველები ნათესავეებზეც ქორწინდებოდნენ, მაგრამ, როგორც ირკვევა, ასეთ ქორწინებებს ისინი არ მიესალმებოდნენ. ერთ-ერთი მთხრობელის თქმით, „თუ ახლობლები დაქორწინდებიან, სახადი გამოა“. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ძველად ქორწილი, ისევე როგორც დანარჩენ საქართველოში, სამი დღე სცოდნიათ. ხარის დაკვლა აუცილებელი იყო. საქორწილო სუფრებს მრგვალ, დაბალ ტაბლებზე აწყობდნენ. იცოდნენ სათაენო. რძალს ცხვარს დედამთილიც აძლევდა. სამწუხაროდ, დღეისათვის შავშეთ-იმერხევის ყოფიდან ძველი ქართული საქორწილო წეს-ჩვეულებები თითქმის გაქრა და ის თურქულის ანალოგიურია. ხარის დაკვლა, საქორწილო სუფრის გაშლა აღარ ხდება. სუფრა მხოლოდ ნეფე-დედოფლის წინაა გაშლილი, რომელზედაც ტორტი და წვენებია. ქორწილის არსი მხოლოდ მუსიკის მოსმენასა და სიმღერებში გამოიხატება. ცეკვავენ ძირითადად აღმოსავლური ტიპის – „ქოჩარის“ ცეკვას. რაც შეეხება ქართულ ცეკვებს, ისინი ჯერ კიდევ შემორჩენილია. მაგალითად, იმერხევეში სათავის ფესტივალზე, რომელიც ადრინდელი შუამთობის ნაცვლად იმართება, ოფიციალურად დიდ მოედანზე მხოლოდ თურქულს ცეკვავენ, ქართული ფერხულით კი თავს ყველა თავის სუფრასთან იქცევენ.

მაჰმადიანობის მიუხედავად, იმერხევეში შემორჩენილი იყო ზოგიერთი ქრისტიანული ტრადიცია. მაგალითად, სოფელ ბაზგირეთში აპრილის ბოლო რიცხვებში ბებიები შვილიშვილებს კვერცხებს წითლად უღებავდნენ. „ახალ წელს ვებნებით. ახალწელს მოიკრიბებოდნენ ბაღნები და ერთად ჭამდნენ. ხოჯები გვიშლიდნენ: ახალ წელიწადი გიაურების არისო. ნაძვის ტოტს ახორში მივიტანდით, ახალ წელს ბევრი საქონელი წამოვიდესო“. იმერხეველებს სცოდნიათ „ბერობის“ დღესასწაული: „კაცს შეკაზმავდნენ ვირად, ცხენად, ყოჩად, გახდება ბერობანა, ისამებდნენ (ე. ი. იცეკვებდნენ – რ. თ.). წვერს გააბავდნენ, კუღს გააბავდნენ. ცეკვას „ხელგაშლილას“ ეუბნებიან. ხორუმი სხვაა. ხორუმიში მეებმებოდნენ, ხელგაშლილაში ერთმანეთის პირდაპირ დგებოდნენ“.

მართალია, დღეს იმერხეველი ქართველები თურქულ გვარებს ატარებენ, მაგრამ ბევრს, კარგად ახსოვს ძველი ქართული გვარი. სოფლების უბნები ხშირად გვარის სახელსაც ატარებდა, რაც 1886 წლის საოჯახო სიებშიცაა დაფიქსირებული: სამხარაძე, კოპაძე, ხილაძე, ირემაძე, ფუტკარაძე, თულაძე, დევაძე (დევაძეები მაჭახლიდან მოსულან. მათი ძველების გვარი კიბორიძე ყოფილა. „დემურჩი უსტა ყოფილა ჩვენი ძველი. უკეთებია თოხი, წაღდი, ეჩო, დანა. დევაძეებში მოსულა და დასახლებულა. ჩვენს მეჭველებში მჭედელას ეტყოდნენ. ამიტომ მჭედელ-ოღლებიც ვიყავით“), ჯარბიძე, ჩიკირიძე, დავითი-

ძე, გორგაძე, ჭვიძე, აბრამიეთი, აბნაძე (დღეს ობნიეთს უწოდებენ), ზიალიძე, მაჩხატიძე (დღეს – მაჩხატეთი), კუმაშიძე, იმნაძე (დღეს – იმნიეთი), ნიოლიძე (ნიოლეთი)⁹ და სხვ. იმერხეველ ქართველებს დღესაც ახსოვთ თავიანთი ძველი ქართული გვარები. ეს გვარებია: დაბელიძე, ზურაბიძე, ფილიპიძე, იშხნელიძე (ამ გვარისანი აჭარაში, ხიხაძირის ხეობაშიც არიან. გადმოცემით როგორც ერთნი, ისე მეორენი ტაოს სოფელ იშხნიდან არიან მოსულები. აქ მოსვლამდე იშხნელიძეებს, ზურაბიძეებთან ერთად, ჯერ კოლაში უცხოვრიათ), შარაბიძე, ზაქრაძე, ბაბელიძე, ციცვნაძე, კარალიძე, ურბენიძე, ლაიკიძე, ყარალიძე, კაკაბიძე, კვირიკაძე (ამ გვარის უბანს კვირიკეთს უწოდებენ), ხატიძე, ბუტიძე, ჭურკვესიძე, კორტოხიძე, ჯაფარიძე, ლოლაძე, გოგელიძე, კოსოლიძე, ჯიჯანიძე და მრავალი სხვა. სოფელ მაჩხატეთში, ისევე როგორც საქართველოს სხვა მხარეებში, გვარებს ერთგვარად „მეტსახელით“ მოიხსენიებენ. ესენი არიან ჩახმაჩები, მეორე და მესამე გვარი აქ მეღმაძე და „დარბაზიეთ“ სახელით არის ცნობილი. ისევე როგორც საქართველოს სხვა მხარეებში, შავშეთ-იმერხევეშიც სცოდნიათ ზესიძედ მისული კაცის სიმამრის გვარზე გადასვლა. სოფელ იმნიეთში მთხრობელი გადმოგვცემს: „ბუტიძეები ვართ, მაგრამ იმნაძე გავხდით, ჩემი ბაბა ზესიძედ მოვიდა და რადგან იმნაძის მამულზედ გაჩნდა, იმნაძედ ვართო“. ხოხლევეში ჩაწერილი მასალით, „გორგიეთ ერთ კვამლს ვეტყვით და გორგიძეებს – ბევრს ერთად. გაბევრებულიებს გორგაძეები ჰქვიათ“.

იმერხეველ ქართველებში, საქართველოს დღევანდელი ეთნოგრაფიული მხარეებისაგან განსხვავებით, სიტყვა „ღორი“ სიძლიერის, სიკარგის, ვაჟკაცობის სინონიმია (მაჰმადიანურ გარემოში პირიქით უნდა იყოს). საქართველოს მკვიდრ ქართველებს ისინი ამ ლექსიკური ერთეულით მოიხსენიებენ. მთხრობელის თქმით, „ქართული წერა-კითხვა რომ ვიცოდეთ, ჩვენც ღორი გვურჯები ვიქნებით“.

ისევე როგორც აჭარაში, შავშეთ-იმერხევეშიც ისტორიულად ძირითადი მუსიკალური ინსტრუმენტი იყო *ჭიბონი*.

იმერხევეში სოფელ სურევანის ერთ ნაწილს რაბათი ერქვა, სადაც ერმენლებს (სომხებს) უცხოვრიათ, რომლებიც არა სომხურად, არამედ ქართულად ლაპარაკობდნენ. „მათი ენა აქაური ქართული იყო. ცოტა გაგრძელებულად ლაპარაკობდნენ“. აშკარაა, რომ სურევანელი ე.წ. სომხები გაგრიგორიანებული ქართველები იყვნენ.

ვახუშტი ბაგრატიონი შავშეთს, რომლის ფართობიც 1. 218 კვ. კმ-ს შეადგენდა, შემდეგნაირად ახასიათებს: „და არს ესე შავშეთი ტყიანი, გორამთიანი, დედეღრანტოიანი, იწრო და მაგარი, ვენახ-ხილიანი. ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი, თვნიერ ბრინჯ-ბამბისა. პირუტყვნი, ნადირნი, ფრინველნი და თევზნი მრავალნი. და ნაყოფიერებს ფრიად მიწა ამისი, რაოდენაც იჭ-

⁹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886.

მარების სივიწროვედ“.¹⁰

კლარჯეთი. შავშეთის სამხრეთით-დასავლეთით კლარჯეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეა. კლარჯეთს გასასვლელი ჰქონდა შავ ზღვაზე. მდ. ჭოროხის დინების აუზში მდებარე კლარჯეთის „ქვეყანა“ მოიცავდა მურღულის, ეგრის, არტანუჯის, ნიგალის, ბორჩხის და სხვა ხევებს. კლარჯეთი ძველი ქართლის (იბერიის) სამეფოში საერისთავოს სახით შედიოდა. ერისთავის რეზიდენცია არტანუჯში იყო. ვახტანგ გორგასალს აქ ეკლესია-მონასტრები აუშენებია. VIII საუკუნეში აქ დამკვიდრდა ბაგრატიონთა სამეფო დინასტია, რომელთა მეფობა საქართველოში XIX საუკუნემდე გაგრძელდა. VIII საუკუნეში არაბებმა კლარჯეთი გააპარტახეს. გადარჩენილი მოსახლეობის ნაწილი ეპიდემიამ მოსპო. IX საუკუნის დასაწყისში მეფე აშოტ I-მა მხარე აღადგინა და აქ დიდი სამონასტრო მშენებლობა გაიშალა გრიგოლ ხანძთელის თაოსნობით. კლარჯეთში არაერთი ქართული ეკლესია-მონასტერი იყო აშენებული. XVI საუკუნეში კლარჯეთი, სხვა ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებთან ერთად, თურქებმა დაიპყრეს. XX საუკუნის დასაწყისში კლარჯეთში იმოგზაურა *ნიკო მარმა*, რომელმაც ქართულად მოლაპარაკე კლარჯები საკმაოდ ნახა. 1886 წლის საოჯახო სიებით კლარჯეთში ქართველების რაოდენობა 9. 246-ით განისაზღვრებოდა (ართეინის უბანში – 6. 913 კაცი, არტანუჯის უბანში – 2. 333).¹¹ ხოლო 1907-1908 წლების მონაცემებით მთლიანად კლარჯეთის ქართული მოსახლეობა 16. 425 კაცით განისაზღვრებოდა, შესაბამისად, ართეინის უბანში 7. 741 სული და არტანუჯის უბანში – 8. 684 სული.¹² არტანუჯის მიდამოებში დღეს, ფაქტობრივად, ეთნიკური ქართველები აღარ მოსახლეობენ. როგორც ირკვევა, ისინი მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ ბურსაში გადაასახლეს. არტანუჯის მიდამოების სოფელთა სახელწოდებები იყო: ბიჯა, ვარტელია, ვართხელი, გელაშენი, გორაშეთი, ანაგერტი, ანჭკორა, ახარშია, ახიზა, ბაცა, გულიჯა, გულიკა, ენირაბათი, ქუგო, იშკინარი, კაპტახორი, კარენია, კაშუხტი, ქვამჭირეთი, კლარჯეთი, ქორენია, ღონგოთხევი, მაცალახეთი, მეცაგილი, მუქერი, ნორგიელი, ოფისჭალა, ორთოხი, ფეტობანი (ამ სახელწოდებით სოფელი ფოცხოვშიც იყო), საღარა, სამსხარი, სახრე, სუაგორა, სხლობანი, ხარაული, ხევა, ხემოდრეთი, ხერთვისი და სხვა. XIX საუკუნეში კლარჯეთს ტაოსთან ერთად, უფრო სწორედ, მთელ ჭოროხის ხეობას „*ლივანად*“ მოიხსენიებდნენ, რომლის შესახებ XIX საუკუნის 70-იან წლებში წერდნენ: „საერთოდ ლივანაში ძალიან ბევრია ძველი ეკლესია. ზოგი მთელია და დღემდე შემორჩენილა კედლის მხატვრობა ბერთაში, არტანუჯის ახლოს, ართეინიდან რვა საათის სავალზე არის თამარ მეფისდროინდელი ციხე ეკლესიითურთ... ბერთაში რამდენიმე სხვა ეკლესიაც

¹⁰ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 680.

¹¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886.

¹² Кавказский календарь. 1910. ч. 1.

არის, ერთ მათგანს ახლა მეჩეთად ხმარობენ“. „ლივანელ მუსლიმებს შემორჩენიათ წასული ქრისტიანული დროის მოგონება. 30-ოდე წლის წინათ მათში ქრისტეს ფარულ აღმსარებელსაც შეხვდებოდი; ახლა ასეთები აღარ არიან. ქართულად მთელ ლივანაში ღაპარაკობენ, თუმცა არც ისე წმინდად. ქართული ყველაზე მეტად გავრცელებულია სოფლის მოსახლეობაში“.¹³ იგივე ავტორი კლარჯთა და ტაოელთა ეთნოგრაფიული ყოფის ზოგიერთ რეალიაზეც წერდა: „რაც შეეხება ლივანას, იგი ყველაზე უფრო ნაყოფიერად ითვლება ლაზისტანის საფაშოს უბნებს შორის. აქ აწარმოებენ ცვილს, რომელიც ადგილზე 18 მან. ღირს ფუთი, აბრეშუმს, მოყავთ ზეთისხილი, ჩინებული მსხალი და ვაშლი; აქ ყველა ჯიშის ყურძენი მოდის. ლივანაში ვაზი ხეებზეა გაშენებული. **მუსლიმები მას მეტწილად ფოთსა და ახალციხეში ყიდიან.** ქრისტიანები კი ღვინოს აყენებენ, წურავენ ქართულად – შიშველი ფეხებით საწინახელში და ინახავენ ქვევრებში, რომლებიც ბლომადაა შემორჩენილი“. „მისთვის ცნობილი ლივანის დასახლებული პუნქტებიდან ნეგაშეგმა (დიმიტრი ბაქრაძის მთხრობელი – რ. თ.) დასახელა ისეთები, რომელთაგან ზოგი აღნიშნულია ახლანდელ რუკებზე, ზოგიც – არა და თითქმის ყველა მათი სახელწოდება ქართულია. ასეთები: *მარადიდი, კათაფხია, ბორჩხა, მამაწმინდა, ბარი, სვეტი, ღომაშენი, სინკოთი, წყალოქრო, არტანუჯი, ბერთა, გვერდა, ორჯახი, ანჩა, ანაკერტი, ხლითი, პარხალი და უთავი.* მათგან ართვინი ლივანის მთავარი ქალაქია“. 1886 წლის საოჯახო სიებით ართვინის უბნის სოფლები იყო: ბერთა (მისი უბანი იყო ოპიზა), დაბაჯიმერკი, დოლისყანა, ფორთა, წყალთეთრა (მისი უბანი იყო გორდა), აგარა, ბოსელთა, გიასყანა, გურჯანი, ხეძორი, სვეტი, სვეტიბარი (მისი უბნები იყო: ღომაშენი, მახლუქე, ჭარბიეთი), წორია – ყველა ამ სოფელში ამ დროს თურქები იყვნენ აღრიცხულნი. ქართველები იყვნენ განსახლებულნი: ბეშაულში, ირსა-ახალდაბაში, ქვაცხანაში, სინკოთში (უბნები – ბაღათი, ვაკე, სავაილი), ადურჩაში, ძანსულში, დურჩაში, კაბარჯეთში, კორიდეთში, ავანოში, არხოში, გიავილში, დამპალაში, ქართლაში, ორჯაში, ტრაპენში, თხილაზურში (მისი უბანი იყო ღომაშენი), ნაჭვიაში, ურძუმაში, ხატილაში (ამ სოფლის უბანთა სახელწოდებები იყო – დეპანიძე, იმედიძე, მუხნარა, ნაყევარი), ხოდში, ბაგაში, გოგლიეთში, ჯოლაულში, ჯუვანში, ყვამჭირეთში, ზემო ყურაში, ქვემო ყურაში, პოროსეთში, ჩხალეთში, ერედუნში და სხვა.

კლარჯეთი რუსეთის ხელისუფლების დროს ორი უბნისაგან შედგებოდა, ესენი იყო არტანუჯისა და ართვინის უბნები (ბორჩხის 11 სოფელი ბათუმის უბანში იყო შეყვანილი). ორივე ზემოთ აღნიშნული უბნის – არტანუჯისა და ართვინის – საერთო ფართობი 2. 053 კვ. კმ.-ს აჭარბებდა.

ჭოროხის ხეობაში, ტაოსა და კლარჯეთის საზღვარზე, სამწუხარო ეთნოლოგიური რეალია დაფიქსირდა. სამი-ოთხი წლის წინ სოფელ ჭიმჭიმში ქართულად მხოლოდ ხუთი მოხუციღა მეტყველებდა, არადა ერთი საუკუნის

¹³ დ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, გვ. 42.

წინ, როდესაც ამ სოფელში ექვთიმე თაყაიშვილი იმყოფებოდა, ქართულად ყველა შესანიშნავად საუბრობდა.¹⁴ საერთოდ, თურქეთის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე არსებულ ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში სერიოზულად დგას ქართული ენის შენარჩუნების საკითხი. ბუნებრივია, რეალურად საფრთხის წინაშეა ის მრავალი ტრადიცია, რომლებიც აქაურ ქართველებს სულ ცოტა ხნის წინ კარგად ჰქონდათ შემონახული. აღნიშნულს თავისი მიზეზები აქვს, რომელთაგან უმთავარესი ქართველთა კომპაქტური განსახლების არეალებიდან დიდ ქალაქებში მოსახლეობის მიგრაციაა.

ვახუშტის დახასიათებით, „და არს ეს ლივანის ჰეობა, თვნიერ სივიწროვისა, ფრიად ნაყოფიერი ნარინჯით, თურინჯით, ლიმონით, ზეთისხილით, ბროწეულით, ლეღვთ, ვენახით, ხილით შემკობილი, და ქებულნი მუნებურნი ყოველნივე. მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებს, გარნა სივიწროვით ვერ სთესვენ ბრინჯ-ბამბას“.

ტაო. ტაოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე ყველაზე დიდი ერთეულია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. კლარჯეთი ტაოსთან ერთად ხშირად ერთ რეგიონად გაიაზრებოდა: „ტაო-კლარჯეთი“, მაგრამ მაინც დამოუკიდებელი ეთნოგრაფიული ერთეულები იყო. განსხვავება აშკარაა ლანდშაფტური თვალსაზრისით. ტაო მდ. ჭოროხის შუა დინების აუზშია. ძვ. წ. 401 წ. ბერძენი ქსენოფონტი ამ კუთხის მოსახლეობას ტაოხებად მოიხსენიებს. ძვ. წ. I ათასწლეულში ტაო კოლხეთის სამეფოში შედიოდა. ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნისთანავე (ძვ. წ. IV-III საუკუნეები) ტაო მისი ორგანული ნაწილი გახდა. ტაოს ძვ. წ.-ის II საუკუნეში სომხეთი დაეუფლა. ახ. წ.-ის I-II საუკუნეებში კვლავ ქართლის სამეფოში შედიოდა. შემდგომ კვლავ სომხეთმა მიიერთა და მამიკონიანთა ფეოდალური სამფლობელო იყო. ამიტომ ტაოში ქართულ მოსახლეობასთან ერთად, განსაკუთრებით იმიერტაოში, სომხურიც გაჩნდა. ქართველებსა და სომხებს შორის საეკლესიო დაპირისპირების დროს ტაოში დიოფიზიტობამ გაიმარჯვა და ის დიოფიზიტობის ძლიერ ცენტრს წარმოადგენდა. VIII-IX საუკუნეებში ტაოში ფართო სამონასტრო მშენებლობა იყო გაჩაღებული. აქ აიგო ქართული საეკლესიო არქიტექტურის შესანიშნავი ნიმუშები (*ბანა, სახული, ოშკი, იშხანი, ოთხთაეკლესია, პარხალი*...). დღესაც კი გამაოგნებელ შთაბეჭდილებას ტოვებს თორთუმის ციხე-სიმაგრის ნანგრევები.

კლარჯეთთან ერთად, ტაოში მიეცა დასაბამი ბაგრატიონების სამეფო დინასტიას. ტაოში მოღვაწეობდნენ ქართული საეკლესიო კულტურის მოღვაწეები – *იოანე* და *ექვთიმე მთაწმინდელეები*. XII-XIII საუკუნეებში ტაო საქართველოს ფეოდალური მონარქიის სანაპირო ქვეყანა იყო. ერთიანი საქართველოს სამეფოს დაშლის შემდეგ ტაო სამცხე-საათაბაგოს სამთავროში შედიოდა. XVI საუკუნის 50-იან წლებში სამცხე-საათაბაგოს დასავლეთი ეთნოგრაფიული ერთეულები და მათ შორის ტაოც ოსმალეთმა დაიპყრო. ტაოში, მის

¹⁴ ე. თაყაიშვილი. სამუსლიმანო საქართველო. „დაბრუნება“. მრავალტომეული. ტ. I. გ. შარადის საერთო რედაქციით. თბ. 1991.

ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, პარხლის ხეობაში სამ ქართულ სოფელში შემორჩენილია ქართული ენა. ბევრ ტაოელს თავიანთი ქართული გვარი ახსოვს. ადგილობრივთა თქმით, აქ „ორი ასი“ ქართველის სახლია. ტაოელ ქართველებში უკვე ოცი წელია მესაქონლეობის ტრადიციული ფორმა – იაილები მოიშალა, რადგან „გენჯები“ ქალაქებში წავიდნენ. ძველ ტაოელებს აგებული აქვთ უნიკალური ტერასები, რომლებიც 40 საფეხურზე მეტს მოიცავს. უძველეს ტერასებზე დღესაც ხილის ბაღები და ვენახებია გაშენებული. პარხლის ხეობაში ბევრი დიდი ოჯახი ყოფილა. დასტურდება ვახის ისეთი ჯიშები, რომლებიც აქამდე ცნობილი არ იყო, მაგალითად, *კვირტაი*, *ჩაჩხაი*, *თურგანდა*, *კარული*, *თხისძუძუ*. ძველ ტაოელებს მოჰყავდათ ქერი, ჭვავი, ცერცვი, ფეტვი, ღომი, დიკა. ხის ვედრო ტაოელებმაც იცოდნენ. იმერხევში თუ მას კროჭი ერქვა, ტაოში ის, აღმოსავლეთ საქართველოს ანალოგიურად, „კოდის“ სახელით იყო ცნობილი. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ტაოელები ერიდებიან ახლო ნათესავეებზე დაქორწინებას. მართალია, ტაოელები პატარა ოჯახებად ცხოვრობდნენ, მაგრამ აქ იშვიათი არ იყო დიდი ოჯახებიც.

ტაოში მესაქონლეობა იაილების სისტემის იყო. XX საუკუნის სამოციანნი წლების დასაწყისში ტაოში იმოგზაურა ინგლისელმა *დ. ს. ჰილზმა*. იმ დროს საქართველოს ეს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე თურქეთის ხელისუფალთა მიერ კვლავ ჩაკეტილი იყო. ტაოელი ქართველების შესახებ ის წერდა: „შაგერემანმა ლამაზმა ქართველებმა, მსხვილძვლიანი ნაკეთებით და მათმა წელში გამართულმა ქალებმა, რომელთა წითელი კაბები ყაყაჩოსავავეით გამოკრთოდა ყვითელ ხორბალში, შეცვალეს ქერა ლაზები, მათი გამგმირავი მზერით და ტანსაცმელ-შემოგლეჯილი, შრომაში ქანცგაწყვეტილი ქალებით“. ინგლისელი დაწერილებით აღწერს ტაოს ქართულ ტაძრებს და დასძენს, რომ მათი გადარჩენა ძირითადად მეჩეთებად გადაკეთებამ განაპირობაო. პარხლის აღწერისას წერს: „ხეობაში გაფანტულია ბევრი სხვა ქართული ეკლესია, (მოჰყავს მთხრობლის სიტყვები) „მაღალი კოშკებით და სურათებით ქვებზე, ისინი ქართველების ძველმა მეფემ ააგო თავისი ასულებისათვის“. „ამბობენ, აღმოსავლეთ თურქეთის დღევანდელი ქართული მოსახლეობა გამუსლიმანებული შთამომავლობაა წარმოშობით ქრისტიანი ხალხისა, რომელთა ქვეყანა ერთ დროს კავკასიონიდან ჭოროხის მდინარემდე და შენაკადამდე იყო გადაჭიმული. მე არ დავუწყე გამოკითხვა ამ აგენტს (მხედველობაში ჰყავს ტაოს ადმინისტრაციული ცენტრის – იუსუფელელი ფინანსური აგენტი, რომელიც ასევე ქართველი იყო – რ. თ.), რადგან ის აუცილებლად უარყოფდა ყოველგვარ კავშირს ქრისტიანობასთან. მაგრამ ის წუხდა, რომ განათლებისა და ემიგრაციის წყალობით ქართული ენა იკარგებოდა“. პარხალში ქართველთა საცხოვრებელი სახლები ხისა იყო. განვითარებული იყო მეთევზეობა და ხშირად იკვებებოდნენ კალმახით. ზემოხსენებულ *დ. ს. ჰილზს* ტაოში ცნობილ ეკლესია-მონასტრებთან ერთად სხვა დანგრეული ტაძრებიც მოუნახულებია. მაგალითად, სოფელ ნიკომში მას უნახავს დანგრეული ეკლესია: „პატარ-პატარა ქოხებს ზემოთ აღმართულიყო მაღალი, ყვითე-

ლი ეკლესიის ჩონჩხი შესანიშნავი მოხატული სვეტებითა და ძალიან დაზიანებული გუმბათის ყელით. ახლომდებარე სამლოცველოში, რომელიც პროხების სადგომს უერთდებოდა, რამდენიმე კარგად შენახული წმინდანთა ფრესკა ვიპოვნე, ქართული წარწერებითა და მინაწერებით“. თორთუმის ახლოს კი სულ ახლად, სამი წლის წინ აფეთქებულ ექვქის ეკლესიას აღწერს.

ერუშეთი. სამცხის სამხრეთით, ჯავახეთის დასავლეთით და არტაანის ჩრდილოეთით ერუშეთი მდებარეობდა. იგი მოიცავდა ტერიტორიას არსიანის ქედსა და ნიალის ველს შორის: ერუშეთი არტაანთან ერთად წუნდის საერისთავოში შედიოდა. ძველი ქართული ტრადიციის თანახმად, საქართველოში ერთ-ერთი პირველი ქრისტიანული ტაძარი ერუშეთში ააგეს (IV საუკუნე). ერუშეთში იჯდა ერუშნელი ეპისკოპოსი. XVI საუკუნეში ერუშეთი საქართველოს სხვა სამხრეთ პროვინციებთან ერთად ოსმალთა მფლობელობაში გადავიდა. 1878 წელს ერუშეთი რუსეთის იმპერიამ შეიერთა, მაგრამ მას შემდგომ ისევ ოსმალეთი დაეუფლა. ვახუშტის დახასიათებით, „არს ეს ერუშეთი უვენახო, უხილო, ვითარცა ჯავახეთი, ეგრეთვე მოსავლითაცა, პირუტყვით, ნადირითა და მდინარე-თევზითა, არამედ მთანი არიან ტყიანნი გარემოს მისსა და ყუავილოვან-ბალახოვან-წყაროიანი“. ერუშეთში ეთნიკური ქართული მოსახლეობა დღეისათვის შემორჩენილი არაა. ისინი ნაწილობრივ დევთნიზებულნი არიან, ნაწილი თურქეთის სხვადასხვა მხარეშია გადასახლებული.

არტაანი. მტკვრის ზემო დინების ორივე მხარეს არტაანი მდებარეობს. არტაანში ეთნიკური ქართველები აღარ მოსახლეობენ. „ხოლო არს არტაანი ვაკე და უტყეო, ბალახყუავილიანი, მოსავლით, ვითარცა ჯავახეთი, და მთანიცა უტყეონი, მცირე არყნალთაგან კიდე“¹⁵. არტაანი წუნდის საერისთავოში შედიოდა ჯავახეთთან და კოლასთან ერთად. ერთიანი საქართველოს სამეფოს დაშლის შემდეგ (XV საუკუნე) არტაანი სამცხე-საათაბაგოს სამთავროს შემადგენლობაში შედიოდა. არტაანის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეული თურქებმა ამ მხარის დაპყრობის შემდეგ ორად გაყვეს. „დიდი არტაანი“ ჩილდირის ვილაიეთში შედიოდა, „პატარა არტაანი“ – ყარსის ვილაიეთში. ისტორიულად არტაანელებს მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიური კავშირები ჰქონიათ შავშელებთან. შავშელები გარე სამუშაოზე (ძირითადად სათიბად) არტაანსა და კოლაში დადიოდნენ; თან გასაყიდად ხილიც მიჰქონდათ. თავის მხრივ, არტაანის მოსახლეობა იმის გამო, რომ არტაანი უტყეო იყო, ხე-ტყეს შავშეთიდან ეზიდებოდა.

კოლა. „პატარა არტაანი“, ანუ იგივე „კოლა“ მდინარე მტკვრის სათავეების ქვაბულში მდებარეობდა. მიიჩნევენ, რომ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონის სახელწოდება, კოლა, მომდინარეობს კოლხას ტომის სახელისაგან (თუმცა პირიქით კი უნდა ყოფილიყო – კოლასაგან უნდა მიგველო კოლხა). იბერიის (ქართლის) სამეფოს წარმოქმნისთანავე კოლა მის შემადგენლობაში შედიოდა. კოლაში შეიქმნა ქართული აგიოგრაფიის ერთ-ერთი ძველი „კოლა-

¹⁵ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 674.

ელ ყრმათა წამება“, რომელშიც ქრისტიანობის გავრცელების გარიჟრაჟზე ქრისტიანებსა და წარმართებს შორის ბრძოლაა ასახული. ვახუშტი კოლას შესახებ შემდეგს მოგვითხრობს: „და არს ადგილნი კოლისანი მოსავლით, პირუტყვთ და ჰავით, ავ ჯავახეთი, და კაცნიცა ჰგონე ეგრეთვე, არამედ აწ უმეტესნი მოჰმადიანნი“. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში კოლას მოსახლეობა უკლებლივ გამუსლიმანებული იყო. „ქართულად ძნელად ვინმე ლაპარაკობს“¹⁶. რაც შეეხება არტაანის მხარეს, დ. ბაქრაძე წერდა: „ართაანის კახაში მოსახლეობის მეთაური თუ ლაპარაკობს ქართულად. მოსახლეობას მოჰყავს კანაფი, ხორბალი და ქერი; ჰყავთ დიდძალი შინაური ფრინველი და ძროხა. აქედან ძალზე ძნელი გზით ოლთისში, არსიანის მთაზე გადავლით ახალციხესა და სხვა მეზობელ ადგილებში გასაყიდად გააქვთ პური, ქერი, ერბო, მიერეკებიან ცხვარს და კამეხს“. კოლა დღეს ძირითადად ქურთული ეთნიკური ელემენტითაა დასახლებული.

ჭანეთი (ლაზეთი). შავი ზღვის სამხრეთ-დასავლეთით ჭანეთი (ლაზეთი) მდებარეობს. ვახუშტი ბაგრატიონის სიტყვით, ჭანეთი „არს ესე შავი ზღვის კიდის წადევნებით, გონივრად ტრაპიზონის საზღვრამდე“. სხვა ადგილას ვახუშტი საქართველოსა და ბიზანტიას შორის საზღვარს რიხეს დასავლეთით დებდა. ჭანეთი ნაყოფიერი მხარე იყო: „არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი. გარნა ჭანეთიცა ფრიად ტყიანი, გორა-მთა-ღელიანი, არამედ ხილიანი, ვენახიანი, მარცვლებით მოსავლიანი ბრინჯ-ბამბითურთ, და ნაყოფიერებს ფრიად. პირუტყუნი, ნადირნი ფრიად მრავალნი, ფრინველნი და თევზნი ურიცხუნი, მწერნი მრავალნი, ფუტკარი და თაფლი ბევრად“. ჭანები (ლაზეები) განთქმული მუშაკები იყვნენ: „კაცი არიან ჰელოვანნი ხის მუშაკობითა და შენებითა ნავთათა, დიდთა და მცირეთა და სარწმუნოებით აწ სრულიად მოჰმადიანნი, გარნა მცირედნი ვინმე მოიპოვებინ ქრისტიანენი, არამედ იციან კუალად ქართული ენა ვიეთთამე“¹⁷. ჭანები განთქმული და მამაცი მეომრები იყვნენ. ბრძოლაში, ისევე როგორც დანარჩენმა ქართველებმა, უკანდახევა არ იცოდნენ. ქართული ენა ძირითადად ზედაფენის წარმომადგენლებმა იცოდნენ და მათ, რომლებიც დასავლეთ საქართველოში ხის დასამუშავებლად დადიოდნენ. ასე რომ, მიუხედავად იმისა, რომ ჭანეთი (ლაზეთი) ხანგრძლივად მოწყვეტილი იყო საქართველოს, მის მკვიდრებს სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ძირითადად სამხრეთ-დასავლეთ და დასავლეთ საქართველოსთან ჰქონდათ.

1960-იანი წლების დასაწყისში ჭანეთში იმოგზაურა ინგლისელმა *დენის სესილ ჰილზმა*, რომელიც აქედან პარხლის ხეობით ტაოში გადავიდა. ჰილზის მონაცემებითაც, ნიკოლოზ მეორის გადაგდებამდე ჭანები ინტენსიურად დადიოდნენ სამუშაოდ არა მხოლოდ საქართველოში, არამედ რუსეთშიც. გარე სამუშაოზე გასულები „მისდევდნენ ჭანების ტრადიციულ ხელობას –

¹⁶ დ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, გვ. 46.

¹⁷ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 690.

პურის ცხოვრებასა და მეშაქარლამეობას“. XX საუკუნეში კი ისინი იმის გამო, რომ მიწათმოქმედების ფართოდ განვითარების საშუალება არ ჰქონდათ, მოდებული იყვნენ თურქეთის სხვადასხვა ქალაქის სასტუმროებში, რესტორნებში პურის საცხოვრებლსა და საკონდიტროებში. დ. ს. ჰილზი წერდა: „ველური, ტყიანი პონტოს ხეობების სიღარიბე კვლავაც აიძულებს მათ წავიდნენ საშოვარზე სხვა რაიონებში, ვიდრე ადგილობრივი მრეწველობა შეიქმნება აქ და ტყის სიმდიდრე რაციონალურად იქნება გამოყენებული“. დღეს ლაზეთში ფართოდაა განვითარებული მეჩაიეობა. XIX საუკუნის შუა ხანების ერთ-ერთი უცხოელი მოგზაურის ცნობით, ლაზეთის სოფლები არწივის ბუდეებს მოგაგონებდათ და არა კაცის საცხოვრებელს. ეს მოგზაური (*სენდუითი*) წერდა: „მათი პაწაწინა მიწის ნაკვეთები ტყის სიახლოვეს ისეთ ციცაბო ფერდობებზე მდებარეობდა, რომ გლეხები ხშირად თოკით იყვნენ დაბმული თოხნის დროს. კაცები კბილებამდე იყვნენ შეიარაღებული, – ჩვეულებრივ ატარებდნენ სახლში დამზადებულ თოფებს, წყვილ გრძელ დამბახას, ყამას ან განიერ ხანჯალს“. ბოლომდე შემორჩენილი ჰქონდათ სისხლის ალების ჩვეულება.

აჭარის, ტაოს, კლარჯეთისა და შავშეთის მსგავსად ლაზეთშიც მეცხოველეობაში საზაფხულოდ საქონლის აღპურ საძოვრეზე, იაილებზე, გადარეკვის სისტემა იყო გაბატონებული. XX საუკუნეში ლაზეთის ერთ-ერთი ძირითადი საკვები მჭადი იყო; მჭადს კეცებში აცხოვდნენ. დ. ს. ჰილზის სიტყვებით, „თურქები, რომლებიც აღიარებენ, რომ ლაზეთი დიდ წარმატებას აღწევნ ვაჭრობასა და თავისუფალ პროფესიებში, ხაზს უსვამენ მათ ჭკუას და სიყოფიერს, მათ მხიარულ ბუნებასა და ცეკვებს“. როგორც სხვა ქართველები, ლაზეთიც ძალიან სტუმართმოყვარენი იყვნენ და არიან.

ამრიგად, ასეთია მოკლედ სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით. აქაურ ქართველებს ყოფაში ბოლო დრომდე ქართული ტრადიციები ჰქონდათ შემონახული, თუმცა ისინი დღეს თანდათან დავიწყებას ეძლევა. აქაური ტრადიციები საერთო ქართული ტრადიციების განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა. ამ მოვლენის შენარჩუნებაში კი შავშეელებს, ტაოელებს, კლარჯელებს ერთმანეთს შორის არსებული მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირების უწყვეტობაც ეხმარებოდა. რაც მთავარია, ეს სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ამ მხარეებს არა მხოლოდ ერთმანეთთან, არამედ აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების მკვიდრებთანაც ჰქონდათ. დადასტურებულია არაერთი მიგრაციული ფაქტიც. უფრო მეტიც, მუსლიმ ქართველებში ენდოგამიური საქორწინო ურთიერთობების დამკვიდრების შემდეგაც არ შეწყვეტილა სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარის მკვიდრთა შორის საქორწინო ურთიერთობა, მაგალითად, აჭარიდან ბევრი ქალი იყო გათხოვილი შავშეთსა და კლარჯეთში, მაჭახლელები – იმერხევში. ისევე როგორც საქართველოში, თანამედროვე თურქეთის სახელმწიფოში მკვიდრ ქართველთა შორის სწრაფად ქრება უძველესი ქართული ტრადიციები, წეს-ჩვეულებები და მათი დაფიქსირება და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა ყველა ჩვენგანის გასაკეთებელი საშური საქმეა.

Roland Topchishvili

HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC REGIONS OF SOUTH-WESTERN GEORGIA

Summary

Formation and development of the Georgian people and their ethnic culture took place on the territory of present-day Georgia and its historical south-western provinces. Main part of south-western Georgia today is beyond the border of modern Georgia, on the territory of Turkey.

The entire area/territory of settlement of the Georgians consisted of different territorial units. These territorial units, historical-ethnographic parts, were called in Georgia the “communities”. These units were characterized by specific ethnographic peculiarities.

The present work deals with those historical-ethnographic parts of Georgia, which are within the modern Turkey. The majority of historical-ethnographic parts of south-western Georgia, now being on the territory of Turkey, in fact, by today has lost those ethnographic peculiarities, which were strictly preserved till 18th -19th centuries. In addition to Samtskhe and Javakheti, in south-western Georgia we have the following historical-ethnographic parts: **Shavsheti, Klarjeti, Erusheti, Kola, Artaani, Tao...** The Black Sea south-eastern coastline was settled by the **Chans (Lazs)**, which have spoken Chan (Laz) dialect of Zan branch of the Georgian language. The historical situation enabled only a small part of the Lazs (Chans) to co-live in the Georgian state.

The Georgian traditions preserved till last time are gradually being forgotten. The traditions here were an integral part of the common Georgian traditions. Uninterrupted close economic-farming relations existing among inhabitants of Shavsheti, Tao, and Klarjeti served for preservation of this phenomena. These parts of Georgia had the economic-farming relations not only between each other, but also with the inhabitants of historical-ethnographic parts of East and West Georgia. More than one fact of migration was proved. Even more, after endogamic wedding relations were established among Muslim Georgians, the wedding relations between the inhabitants of different historical-ethnographic parts were not suspended, for example, from Adjara many women were married in Shavsheti and Klarjeti, Machakhela dwellers – in Imerkhevi...As well as in Georgia, in Turkey the oldest Georgian traditions, habits and customs are disappearing rapidly. Therefore, they should be fixed and brought into scientific circulation.